

Γεωγραφίες

Αρ. 35 (2020)

Γεωγραφίες, Τεύχος 35, 2020

ΝΕΑ ΚΟΚΚΙΝΙΑ: ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΠΟΛΛΑΠΛΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΜΙΑΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Άννα Λάμπρου, Αλεξάνδρα Μούργου

ΝΕΑ ΚΟΚΚΙΝΙΑ: ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΠΟΛΥΠΛΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΜΙΑΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ¹

Άννα Λάμπρου², Αλεξάνδρα Μούργου³

Περίληψη

Στο άρθρο προσεγγίζεται η διαδικασία συγκρότησης της προσφυγικής Νέας Κοκκινιάς μέσα από τις χωρικές και κοινωνικές διεργασίες που συνέβησαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Περιγράφεται η δημιουργία των γειτονιών της, σε συνδυασμό με την αναγνώριση των διαφόρων προσφυγικών ταυτοτήτων που διαπλέκονται στον τόπο. Σ' αυτόν αποτυπώνονται οι πράξεις μνήμης της καθημερινής ζωής, η κοινωνική συγκρότηση σε εργατική βάση, η σταδιακή άνθιση της λαϊκής αστικής μουσικής ως κυρίαρχης όψης του λαϊκού πολιτισμού. Επιχειρώντας να αναγνωρίσουμε την γεωγραφία της Νέας Κοκκινιάς παραθέτουμε αποσπάσματα από βιογραφικές - αφηγηματικές συνεντεύξεις και καταγεγραμμένες μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν στην ευρύτερη περιοχή. Πρόκειται για τον συνδυασμό ιστοριών μετανάστευσης μικρασιατών προσφύγων και εσωτερικών μεταναστών, όπου περιγράφονται η φυγή, ο ερχομός, η πρώτη κατοίκηση, τα δίκτυα, το πώς έβλεπαν τους «άλλους», αλλά και πώς τους έβλεπαν οι «άλλοι».

Λέξεις-κλειδιά: Νέα Κοκκινιά, Μεσοπόλεμος, ταυτότητες, εργατικές προσφυγικές γειτονιές, λαϊκή αστική μουσική, Μανιάτικα.

Nea Kokkinia: Exploring the multiple identities of a refugee settlement during the Interwar period

Anna Lamprou, Alexandra Mourgou

Abstract

The paper investigates the development of Nea Kokkinia, through the Interwar period spatial, political and social transformations in Greece. Our aim is to analyze Nea Kokkinia's neighborhoods and recognise their refugee identities, imprinted in the urban space. The notion of place reflects the interaction of different social and cultural identities, the everyday representations of the past that consolidated collective memories, as well as the gradual blooming of the urban popular music, as one of the most important dimensions of the urban culture. Attempting to describe the urban geography of Nea Kokkinia, this essay brings together interview excerpts and documented testimonies of its residents, namely refugees from Minor Asia as well as internally displaced persons. These cast new light on the experiences of deportation, arrival and first settlement of refugees in Nea Kokkinia, the formation of social networks and the complex understandings of "otherness" in interpersonal dynamics.

Εισαγωγή

Κατά τον Μεσοπόλεμο, η έλευση περίπου ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων και ανταλλάξιμων⁴ μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και τη Συνθήκη της Λοζάνης (1923), είχε ως αποτέλεσμα την αναδιαμόρφωση, μέσα από έναν βίαιο πολεοδομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό, της κοινωνικής γεωγραφίας των νεοελληνικών αστι-

2. Υποψήφια διδάκτορας ΕΜΠ, analamprou@gmail.com

3. Υποψήφια διδάκτορας ΕΜΠ, alexandramourgou@gmail.com

κών κέντρων. Η Νέα Κοκκινιά αποτέλεσε έναν από τους μεγαλύτερους προσφυγικούς συνοικισμούς της χώρας, και συγκροτήθηκε μέσα σ' ένα πλαίσιο σύνθετων χωροκοινωνικών διεργασιών που σχετίζονται με τη μνήμη του «χαμένου» τόπου, την αλληλεπίδραση των προσφύγων με τους υφιστάμενους πληθυσμούς, τη διαδικασία αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης και τη συνάντηση ενός αστερισμού ταυτοτήτων στις γειτονιές της.

Οι έννοιες του *χώρου* και του *τόπου* προσεγγίζονται στο άρθρο με «*σχεσιακούς όρους*» (Harvey 2005:23) προκειμένου να διερευνηθούν οι διαδικασίες που ανακύπτουν μέσα από τις διαλεκτικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον χώρο, αναφορικά με τον χρόνο στον οποίο συμβαίνουν (Harvey 2005). Παράλληλα, η οπτική της καθημερινότητας, όπως αναπτύσσεται στο έργο του Lefebvre (1991) «*Critique of Everyday Life*» και η συζήτηση περί «*του νοήματος του τόπου*» (Massey 1995:61) στα κείμενα της Doreen Massey «*Η παγκοσμιότητα του τοπικού*» (1995) και *Για το χώρο* (2009), έθεσαν τις θεωρητικές βάσεις, οι οποίες εμπλουτίστηκαν από το ερευνητικό έργο σύγχρονων ερευνητών, σχετικά με τους χωροκοινωνικούς μετασχηματισμούς που πραγματοποιήθηκαν κατά τη συγκρότηση των εργατικών και προσφυγικών γειτονιών του Μεσοπολέμου και τις διάφορες κοινωνικές πρακτικές που αναπτύχθηκαν σε αυτές.

Ο τόπος γίνεται αντιληπτός ως ένα «*σημείο συνάρθρωσης σε πλέγματα κοινωνικών σχέσεων και επαφών όπου [...] μεγάλο μέρος του [κάθε] πλέγματος εξυφάνεται σε μία ευρεία γεωγραφική κλίμακα*» (Massey 1995:51). Η ταυτότητα και η μοναδικότητά κάθε τόπου «*είναι προϊόν συνδυασμού επάλληλων στρωμάτων λαών και πολιτισμών*» (Massey 1991:59) και μετασχηματίζεται δυναμικά μέσα από τον συγκερασμό όλων των εμπλεκόμενων ταυτοτήτων σε αυτόν. Θεωρώντας τους αλληλοσυσχετισμούς ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές και πολιτισμικές ταυτότητες βασικό συστατικό της διαδικασίας μέσα από την οποία συγκροτήθηκε η Νέα Κοκκινιά, επιχειρούμε την ανάλυση των πολλαπλών διαστάσεων της γεωγραφίας της, μέσα από την αναγνώριση των ταυτοτήτων που συνυπάρχουν σε αυτή (Massey 1995, Βαΐου & Χατζημιχάλης 2012). Για τον λόγο αυτό, αναζητήθηκαν παράλληλα «*ιστορίες*» των ντόπιων⁵ και των προσφύγων που διαπλέκονται και αποκαλύπτουν τη φυσιολογία του συγκεκριμένου τόπου.

Ο χώρος πριν από την έλευση των προσφύγων

Η Νέα Κοκκινιά ορίζεται γεωγραφικά στα νότια από τον Μικρό Καραβά ή λόφο του Βώκου και την περιοχή των Αγίων Αναργύρων της Παλιάς Κοκκινιάς, στα βόρεια από τον Κορυδαλλό και το όρος Αιγάλεω, στα δυτικά από τον Κοκκινόβραχο (γνωστό και ως Τουρκοβούνι ή Σελεπίτσαρι) στο Κερατσίνι, και ανατολικά φτάνει μέχρι τους λαχανόκηπους του Ρέντη.

Κατά τον 19ο αιώνα η περιοχή ήταν γνωστή με το όνομα Πευκάκια και παρουσίαζε περιορισμένη κατοίκηση, η οποία αποτελούταν κατά κύριο λόγο από τα μετόχια της Μονής του Αγίου Σπυρίδωνα και των Αγίων Ασωμάτων κατά μήκος του άξονα της «*Στράτας της Κούλουρης*» (σημερινή λεωφόρος Πέτρου Ράλλη) (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018). Προς τα τέλη του αιώνα υπήρχαν ασβεστοποιεία κοντά στον Καραβά, ενώ διάφορα σημεία στη γύρω περιοχή λειτουργούσαν ως σκουπιδότοποι. Σταδιακά παγιώθηκε ο βιομηχανικός χαρακτήρας του Πειραιά, καθώς σχηματίζονταν οι πρώτες εργατικές συνοικίες, τα Καμίνια, η Παλιά Κοκκινιά, τα Αρμένικα, το χωριό Μελετόπουλου, που αργότερα μετονομάστηκε σε Μανιάτικα, λόγω της έλευσης των εσωτερικών μεταναστών από τη Λακωνία και τη Μάνη (Λάμπρου 2013). Οι περιοχές αυτές βρίσκονταν στην νοτιοανατολική περιφέρεια της Νέας Κοκκινιάς κι αποτέλεσαν σε ένα βαθμό τα πρώτα δείγματα κατοίκησης στα όρια της περιοχής. Από το 1915 μέχρι το 1922 εγκαταστάθηκαν στην Παλιά Κοκκινιά αρκετοί αρμένιοι⁶ πρόσφυγες, οι οποίοι εργαζόνταν στις γύρω βιομηχανίες (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018).

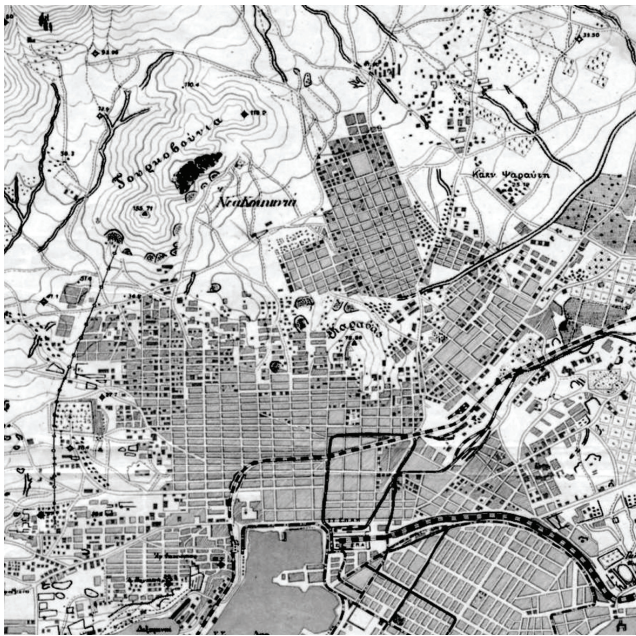
Οι μαρτυρίες που ακολουθούν ανήκουν χρονολογικά στην περίοδο μετά την έλευση των προσφύγων. Ωστόσο, μέσα από αυτές διαφαίνονται τα γεωγραφικά όρια των συνοικισμών πριν το 1922.⁷

«Μετά το λιμάνι που λες του Πειραιά και μετά την απολύμανση, μας πήγανε, με τα πόδια βέβαια, από ένα γυμνό βουνό που το φωνάζανε Βώκος και είχε σπίτια στην πλαγιά του που κοίταζε τον Πειραιά.⁸ Από την άλλη πλευρά του, προς τα δω, άδειο. Φτάσαμε, μη στα πολυλογώ, σε ένα μέρος που είχε αντίσκηνα και μερικά σπίτια που χτιζόντουσαν με πλιθιά και το λέγανε Κοκκινιά».

[απόσπασμα μαρτυρίας μικρασιάτισσας πρόσφυγα, Γαλοπούλου (2013:35)]

«Οι πρόσφυγες δεν έμεναν στα Μανιάτικα, όχι. Έμεναν από τέρμα Λακωνίας και πίσω. Εκεί που έπιανε το γεφυράκι, ήτανε Κοκκινιά και από τέρμα Αιτωλικού προς τη δεξιά μεριά και κάτω, που ήτανε η Χαλκηδόνα, όλο προσφυγιά. Και στα Ταμπούρια, έχει και κει. Εδώ στα κατσάβραχα ήταν σαν τη Μάνη.»

[απόσπασμα μαρτυρίας από κάτοικο στα Μανιάτικα, Λάμπρου (χ.χ.)]

Εικόνα 1. Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, 1927. Πηγή: Αρχείο Εργαστηρίου Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ.

Οι πολλαπλές ταυτότητες των προσφύγων ως μέσο αφήγησης του «εκεί»

Η φυσιογνωμία του νέου τόπου καθορίστηκε μέσα από τη διαδικασία συγκατοίκησης ανθρώπων με διαφορετικές καταβολές, δηλαδή εκείνων που ήδη κατοικούσαν και όσων ήρθαν πρόσφυγες μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, μέσα σε συνθήκες έντονης φτώχειας και ανέχειας, με βασικό κοινό στοιχείο τη χριστιανική θρησκεία (Γκιτζελί 1984).

Πριν από τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών του Μεσοπολέμου, το κοινωνικό περιβάλλον της Μικράς Ασίας, ιδιαίτερα των αστικών κέντρων της, ήταν πολυσχιδές (Κωστής 2015, Καραδήμου-Γερολύμου 2000). Οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί ήταν

Εικόνα 2. Οδός Φραγκομαχαλά, Σμύρνη, 1910. Πηγή: <http://asiaminor.ehw.gr>

εβραίοι⁹, έλληνες ορθόδοξοι και καθολικοί, αρμένιοι, ευρωπαϊοί καθολικοί και προτεστάντες. Ο τρόπος με τον οποίο συνυπήρχαν πληθυσμοί τόσο διαφορετικοί μεταξύ τους αποτελεί κομβικό σημείο στο να αντιληφθούμε την πολυδιάστατη ανθρωπογεωγραφία της περιοχής. Ιδιαίτερα κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα είχε διαμορφωθεί μεταξύ των κοινοτήτων ένα δίκτυο οικονομικών και κοινωνικών συναλλαγών και σχέσεων (Σμυρνέλη 2008). Με τον όρο «Λεβάντε» προσδιορίζεται χωροκοινωνικά ο πολιτισμός που είχε αναπτυχθεί από τις διάφορες κοινοτικές ομάδες των παραλιακών περιοχών της Μικράς Ασίας: τις πόλεις-λιμάνια και τα κέντρα εμπορίου (Hastaoğlu-Martiniδis 2017). Οι όροι «από την Ανατολή», ανατολίτης, τούρκος ή οθωμανός χρησιμοποιούνται

αντίστοιχα για τους κατοίκους της Ανατολής, της Ανατολίας και της Τουρκίας (βλ. και Said 1996). Ο όρος Ανατολία αναφέρεται στο εσωτερικό της Ασιατικής Τουρκίας (Γκιζελή 1984).

Εικόνα 3. Οι συγκεντρώσεις ελληνικών πληθυσμών στις περιοχές της Μικράς Ασίας, Επεξεργασία χάρτη: Λάμπρου Α., Μούργου Α. Πηγές: Γκιζελή (1984) και Τσιτσελίης (2006).

Η συλλογική μνήμη των προσφύγων συνέβαλε αποφασιστικά στη δημιουργία και τη διατήρηση ενός διαχωρισμού με τους ντόπιους, οικοδομώντας το παρόν πάνω σε αναμνήσεις του οθωμανικού παρελθόντος, μέσω της ενεργού χρήσης αναμνηστικών πράξεων (Hirschon 2004). «Το “εκεί”, αποτελεί σημαντικό μέρος της συνολικής αφήγησης, που επανέρχεται ως καθοριστική αναφορά, ανάμνηση, νοσταλγία, μέτρο σύγκρισης με το “εδώ”, τόπος που συνδέεται με αγαπημένα πρόσωπα και οικείες πρακτικές» (Βαΐου κ.ά. 2007). Η ταύτιση με βάση την ιδιαίτερη πατρίδα χρησιμοποιούνταν ως μέσο προσανατολισμού και προσαρμογής, ώστε να δημιουργηθεί ένας οικείος γεωγραφικός τόπος μέσα στον άγνωστο χώρο.

«Πρωτοκάτσαμε σε ένα δρόμο που τον φώναζαν “Αλατσάτων”, φαίνεται για να θυμούνται τα Αλάτσατα, που χάσαμε στην πατρίδα. Έτσι τους εβγάλανε τους πιο πολλούς δρόμους, για να θυμόμαστε τι είχαμε και τι χάσαμε...»

[απόσπασμα μαρτυρίας μικρασιάτισσας πρόσφυγα, Γαλοπούλου (2013:35)]

Οι διακρίσεις με βάση τον τόπο καταγωγής δεν έλειπαν και τα τοπικά στερεότυπα της Μικράς Ασίας χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή γλώσσα πολλές δεκαετίες μετά την εγκατάσταση (Hirschon 2004).

«Εμείς είχαμε και μια σύμπνοια αγάπης, ενώ οι Μικρασιάτες, παρόλο που φύγαν από εκείνον τον τρομερό τόπο, που κατασφάζανε οι Τούρκοι, εδώ έβριζε η μια την άλλη. Εδώ στη γειτονιά κουτσομπολιά. Δεν υποστηριζόντουσαν. Ενώ οι Μανιάτες είχαν ένα σεβασμό.»

[απόσπασμα μαρτυρίας από κάτοικο στα Μανιάτικα, Λάμπρου (χ.χ.)]

Η γειτονιά, ως τμήμα της πόλης, συνδέεται με την έννοια της κοινότητας ως μία χωρική ενότητα μικρής κλίμακας (Lefevre 1991), «όπου έχουν σημασία όχι μόνο τα γεωγραφικά όρια του χώρου, αλλά και, κυρίως, τα κοινωνικά δίκτυα, η συγκινησιακή και συμβολική σημασία για τους κατοίκους, η συγκρότηση ταυτότητας συναρτημένης με τον τόπο» (Βαΐου κ.ά. 2007:12). Κάθε γειτονιά της Νέας Κοκκινιάς είχε τη δική της ενορία και δημιουργούσε τη δική της διακριτή κοινότητα. Βασικό κριτήριο της οργάνωσης στις γειτονιές υπήρξε ο τόπος καταγωγής. Όπως εύστοχα ερμηνεύει η Hirschon, ο διαχωρισμός αυτός –όχι πάντοτε απόλυτος– συντέλεσε στην οικειοποίηση του άγνωστου νέου «χώρου» με τη σταδιακή μετατροπή του σε «τόπο» μέσα από καθημερινές πρακτικές χαρτογράφησης και προσανατολισμού με βάση στοιχεία του παρελθόντος (Hirschon 2004). Μέσα από τη διαδικασία αυτή διαφαίνεται η αναζήτηση «νησίδων σταθερής σύνδεσης» (Massey 1991:51) στον νέο τόπο. Η αναδιοργάνωση της ζωής στους προσφυγικούς συνοικισμούς συνδύασε την απόλυτη φτώχεια του παρόντος με την πολιτισμική παρακαταθήκη του παρελθόντος. Χαρακτηριστική ήταν η έντονη κοινωνικότητα, η εξωστρέφεια, η εξοικείωση με τη ζωή της σύγχρονης πόλης, η προηγμένη κουλτούρα επιχειρηματικότητας κι η αναβαθμισμένη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική ζωή (Τσοκόπουλος 2002).

«Έτσι μεγαλώναμε, γύρω στα προσφυγικά, που σιγά-σιγά χτιστήκανε –όλα κι όλα 30 με 40 τετραγωνικά μέρος– και κοιτάγαμε να λάμπουμε και να μοσχομυρίζουμε βασιλικά που ’χαμε μεγάλη μανία. Στα πατώματα χώμα, όλα πεντακάθαρα, τα λιγοστά μας πράματα και χορεύαμε στις γιορτές. Θυμάμαι με βάζαν να τραγουδάω και να χορεύω “αμάν τζανίμ άλμαντι, άλμαντι” και να γελάνε και να διασκεδάζουμε όλοι μαζί με στραγάλια.»

[απόσπασμα μαρτυρίας Μικρασιάτισσας πρόσφυγα, Γαλοπούλου (2013:35)]

«Οι Μανιάτες είναι βαρείς άντρες, δεν θα μας δεις να χορεύουμε τσιφτετέλι και τέτοια, ούτε να χορέψουμε κάτι άλλο. Σεβόμαστε τα πένθη. Ενώ οι πρόσφυγες και τσιφτετέλι χόρευαν και έκαναν πλάκες φοβερές και τρομερές. Έτσι Αποκριές ντυνόntonτουσαν... γυναίκες, είχανε τον πολύ τον φραμπαλά, την πλάκα, ενώ οι Μανιάτες τίποτα τέτοιο».

[απόσπασμα μαρτυρίας από κάτοικο στα Μανιάτικα, Λάμπρου (χ.χ.)]

Αποτυπώνοντας τη μνήμη στον νέο τόπο

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Νέας Κοκκινιάς ξεκίνησαν να συγκροτούνται από το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων (Τ.Π.Π.) το 1923. Στη συνέχεια, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.) απαλλοτρίωσε την γύρω περιοχή (ΦΕΚ 3, Τ. Β' 16/1/1924) ιδρύοντας επίσημα τον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς (ΦΕΚ 5 Τ. Β' 22/1/1924). Το 1934 ανακηρύχθηκε αυτόνομος δήμος (ΦΕΚ 22, Τ. Α' 18/1/1934) και το 1940 μετονομάστηκε σε Δήμο Νίκαιας (ΦΕΚ 271, Τ. Α' 3/9/1940). Μέχρι τον Οκτώβριο του 1923 είχαν εγκατασταθεί γύρω στους 18.000 πρόσφυγες, ενώ το 1925 ξεπερνούσαν τους 42.000, αν και η επίσημη απογραφή του 1928 αναφέρει τον αριθμό των 33.201 (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018).

Τα πρώτα σπίτια οικοδομήθηκαν από το Τ.Π.Π. (1923) σε οικοπέδα των 20 με 25 τ.μ.: «Καλύβες από μπαγκατά και λάσπες κατά μήκος ενός ρέματος που ήταν γεμάτο από λυγαριές» (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018:154). Μέσα στα επόμενα πέντε χρόνια η Ε.Α.Π. υλοποίησε τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Αρχικά, πραγματοποιήθηκε απαλλοτρίωση της γύρω περιοχής (Ν.Δ. «περί παραχωρήσεως δημοσίων γηπέδων και αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ιδιωτικών για την εγκατάσταση των προσφύγων [1923]»). Κατά τα έτη 1924-1926 επεκτάθηκε με υποδάμειο σύστημα προς τα βόρεια και κάλυψε περίπου χίλια στρέμματα (Α' φάση στέγασης Ε.Α.Π.). Η έκταση αυτή χωρίστηκε νοητά σε τρεις διαφορετικές περιοχές, τον Άγιο Νικόλαο, την Οσία Ξένη και τον Άγιο Γεώργιο, οι οποίες αποτέλεσαν και το «κέντρο» της περιοχής. Μετά το 1927 (Β' φάση στέγασης Ε.Α.Π.), συγκροτήθηκαν και οι υπόλοιπες γειτονίες της, δηλαδή η Κρήνη (Γερμανικά), η Χαλκηδόνα (Β'

Καραβάς), τα Πευκάκια, τα Άσπρα Χώματα και η Νεάπολη (Γ' και Δ' Καραβάς).

Εικόνα 4. Οι συνοικίες της Νέας Κοκκινιάς, Πηγή: Αρχείο Γιώργου Βεράνη.

Άγιος Νικόλαος: Ήταν η γειτονιά με τη μεγαλύτερη αίγλη, καθώς οι περισσότεροι κάτοικοί της προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη. Θεωρούνταν οι «αριστοκράτες της Κοκκινιάς» και ήταν εκείνοι που απέκτησαν πρώτοι κατοικίες (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018).

Οσία Ξένη (Κιλικιανή): Η συγκρότησή της πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με τη γειτονιά του Αγίου Νικολάου. Έλαβε την ονομασία της από το ιερό λείψανο της οσίας που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες, γεγονός που υπογραμμίζει τη σημασία της μεταφοράς πραγμάτων από τον τόπο καταγωγής τους, για τη διατήρηση της μνήμης στον νέο τόπο (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018). Κατοικήθηκε κυρίως από πρόσφυγες που προέρχονταν από τον Πόντο. Θεωρούνταν μια ήσυχη και «νοικοκυρεμένη» γειτονιά και οι κάτοικοί της συντηρητικοί, εργατικοί, περήφανοι, αλλά και «πεισματάρηδες» (Hirschon 2004).

Άγιος Γεώργιος: Συγκροτήθηκε ταυτόχρονα με τις γειτονίες - ενορίες του Αγίου Νικολάου και της Οσίας Ξένης. Εκτείνεται από τα βόρεια της περιοχής του Αγίου Νικολάου μέχρι τα «Γερμανικά». Η μορφή των κατοικιών αποτελεί συνέχεια του Αγίου Νικολάου. Το 1927, στα βορειοδυτικά της περιοχής, απαλλοτριώθηκε από την Ε.Α.Π. έκταση 14 στρεμμάτων για τη δημιουργία του δημοτικού κήπου. Το κύριο ποσοστό των κατοίκων ήταν εργάτες (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018).

«Την πλατεία που μας δείξανε πρώτα τη λέγανε Άγιος Νικόλας, γιατί εκεί, σε μια σκηνή, βάλανε την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, του Ξενιτεμένου Άγιου. Μετά την εχτίσανε μεγάλη.[...] Ένα μαγγανοπήγαδο υπήρχε εκεί κάτω, ένα άλλο μεταξύ Καρακουλουζή και Ικονίου που φτιάχτηκε γύρω η περιοχή της Οσίας Ξένης και ύστερα η εκκλησία της Οσίας Ξένης χτίστηκε εκεί σε κοινό πλυσταριό· ένα πιο μεγάλο πηγάδι ήτανε στον Άη Νικόλα και θυμάμαι ένα ακόμα στη Γρεβενών, στον Άη Γιώργη, που χτίστηκε εκκλησία του το 1923 και μετά έγινε πλατεία. Απ' αυτά τα πηγάδια φτιαχτήκανε οι πλατείες μας, ας τις πούμε κι έτσι, να συναντιόμαστε και να ξαποσταίνουμε».

[απόσπασμα μαρτυρίας Μικρασιάτισσας πρόσφυγα, Γαλοπούλου (2013:35)]

Κρήνη (Γερμανικά): Πρόκειται για μια έκταση μεγαλύτερη των 80.000 τ.μ. που χωροθετήθηκε μετά το 1927, στα βόρεια του υφιστάμενου οικισμού, εκεί που μέχρι τότε βρισκόταν το νεκροταφείο. Αρχικά, η γειτονιά ονομάστηκε «Κρήνη», από την ομώνυμη επαρχία της Σμύρνης, τον σημερινό Τσεσμέ – επειδή η πλειοψηφία των κατοίκων προερχόταν από τα περίχωρα της Σμύρνης. Παρ' όλα αυτά, επικράτησε η ονομασία «Γερμανικά», που οφείλεται στην ειδική χρηματοδότηση της αγοράς των ξύλινων λυόμενων από τη Γερμανία, μέσω των οικονομικών «επανορθώσεων», μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018). Περιγραφόταν ως περιοχή θορυβώδης, με πολλούς καβγάδες, καθώς όσοι προέρχονταν από τα παράλια της Ιωνίας, ιδιαίτερα από την ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, θεωρούνταν κοινωνικοί, προοδευτικοί, «γλεντζέδες», εριστικοί, ενώ οι γυναίκες φημίζονταν για την «ελαφρότητα των ηθών τους» (Hirschon 2004).

Η Αγγελική Παπάζογλου, που διέμενε στην περιοχή, διηγείται έναν ιδιαίτερα αποκαλυπτικό διάλογο με μια ντόπια, στον οποίο διαφαίνονται ξεκάθαρα τα στερεότυπα για τις Σμυρνιές:

«- Μια σκούπα θέλω χριστιανή μου... Τι κάνεις έτσι; Νομίζεις πώς δε θα στην πλερώσω;
- Αν δε μου τη ζητήσεις μωρή τούρκικα, να φύγεις από δω, παλιοτουρκάλα. [...]
- Δεν ξέρω, τση λέω. Δε μιλούσαμε τούρκικα στη Σμύρνη, οι Τούρκοι μιλούσαν ελληνικά και συνεννογιόμασταν. Εγώ είμαι Σμυρνιαί.

- Τον κακό σου τον καιρό [...]. Κοκκόναπου-τανο-συμυρνιά είσαι. Όχι σκέτο Σμυρνιά [...] ξέρεις πώς τηνε ζητάνε οι πρόσφυΓΓΕΣ τη σκούπα; [...] Φροκαλιά!».

[απόσπασμα μαρτυρίας Αγγελικής Παπάζογλου από το Παπάζογλου (2003:73-74)]

Χαλκηδόνα (Β΄ Καραβάς): Η έκταση απαλλοτριώθηκε από την Ε.Α.Π. παράλληλα με την περιοχή της Κρήνης, στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Εδώ, εκτός των παραπηγμάτων, διατέθηκαν και οικόπεδα για αυτοστέγαση. Στα δυτικά του συνοικισμού χωροθετήθηκε η βιομηχανική ζώνη της Ν. Κοκκινιάς, ως συνέχεια της προγενέστερης μεταλλευτικής εκμετάλλευσης του λόφου (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018). Στην περιοχή, μεταξύ άλλων, εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από την Ανατολία (Ικόνιο, Καπαδοκία κ.λπ.) που χαρακτηρίζονταν «Τουρκομερίτες», «Ανατολίτες» και «Καραμανλήδες» και θεωρούνταν πιο εσωστρεφείς (Hirschon 2004).

Αρμένικα ή Νεάπολη (Γ΄ & Δ΄ Καραβάς): Το 1928 η Ε.Α.Π. δημιούργησε τον Γ΄ Καραβά, έναν υποτυπώδη οικιστικό ιστό πρώτοι κάτοικοι του οποίου ήταν αρμένιοι πρόσφυγες. Οι περιοχές αυτές διανεμήθηκαν κυρίως προς αυτοστέγαση, κρατώντας μόνο δημόσιες εκτάσεις για υποδομές όπως πάρκα, γήπεδα και το νεκροταφείο της Αναλήψεως (το οποίο μεταγενέστερα μεταφέρθηκε βορειότερα). Στα ανατολικά του Γ΄ Καραβά χτίστηκε το «Άσυλο Αλητοπαίδων Ν. Κοκκινιάς», στον χώρο που σήμερα στεγάζεται το δημαρχείο Κορυδαλλού. Το στρατόπεδο του 34ου Συντάγματος Πεζικού (1918-1935) έθετε το όριο προς το Κουτσικάρι (περιοχή σημερινού Κορυδαλλού), στα νοτιοανατολικά. Το 1937 πραγματοποιήθηκε η επέκταση της περιοχής για την ολοκλήρωση της στέγασης (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018).

Πευκάκια (Αγ. Ι. Χρυσόστομος): Αρχικά κυριάρχησε η αυτοστέγαση και εντάχθηκε στον πολεοδομικό ιστό τη δεκαετία του '30. Το τοπωνύμιο προήλθε από τα πεύκα που περιέκλειαν νοητά τη γειτονιά, κατά μήκος των σημερινών οδών 7ης Μάρτη '44 και Π. Ράλλη (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018).

Άσπρα Χώματα: Πήρε την ονομασία της από τις αποχρώσεις του εδάφους. Πρόκειται για την περιοχή που αναπτύχθηκε ανατολικά από τον Άγιο Νικόλαο και τα Πευκάκια και νότια από τον Κορυδαλλό. Παρότι η Ε.Α.Π., με χρηματοδότηση από τον δεύτερο δανεισμό,

ρυμοτόμησε την έκταση, δεν προχώρησε στην οικοδόμηση της. Το 1934-35, στο ανατολικό άκρο των Άσπρων Χωμάτων ανεγέρθηκαν πολυκατοικίες από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, σε συνέχεια του ρόλου της Ε.Α.Π., ως το τελευταίο δημόσιο έργο προσφυγικής εγκατάστασης. Στα νότια σύνορα, αλλά και στο εσωτερικό της γειτονιάς, προϋπήρχε η κοινότητα των αρμενίων, οι οποίοι είχαν ανεγείρει στην περιοχή το «Ζαβαριάν» (αρμένικο διδακτήριο) και την Αρμένικη Ορθόδοξη Εκκλησία του Αγ. Ιακώβου. Λόγω της υφιστάμενης δραστηρίας κοινότητας των αρμενίων, η περιοχή ονομάζεται μέχρι σήμερα «Αρμένικα»¹⁰ (Βεράνης, Λάμπρου & Μούργου 2018).

Η διαμόρφωση μιας εργατικής προσφυγικής περιοχής

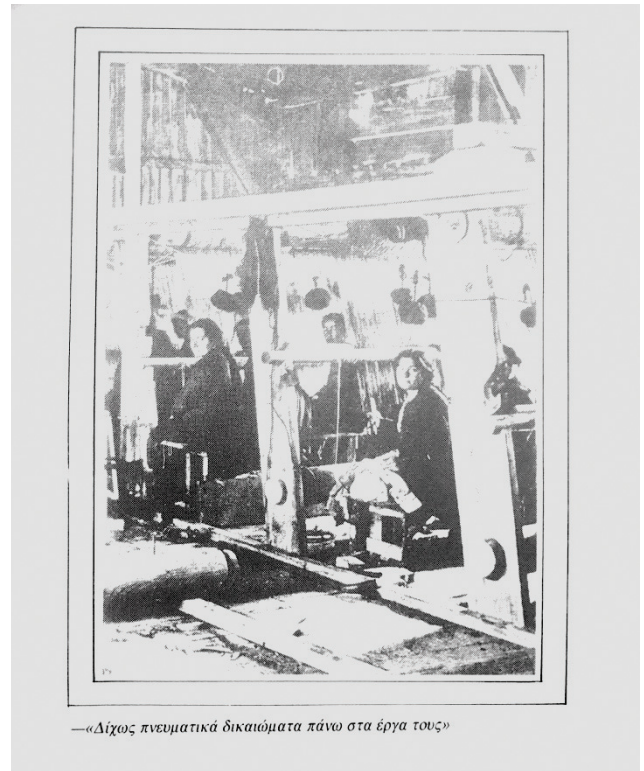
Στον χώρο της Νέας Κοκκινιάς αποτυπώνονται διάφορες μορφές τυπικής και άτυπης οικονομικής δραστηριότητας: βιομηχανική εργασία, πλανόδιοι ή μικροπωλητές σε πρόχειρα περίπτερα, οικιακή εργασία τύπου φασόν. Η άτυπη οικονομία συνυπήρξε με τη δουλειά στο εργοστάσιο, που οδηγούσε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Νέας Κοκκινιάς σε συνειδητοποίηση, διεκδικητικά κινήματα, συνδικαλισμό (Λεοντίδου 2002).

Στην περιοχή δημιουργήθηκαν εργοστάσια με στοιχειώδεις εγκαταστάσεις που αναπτύχθηκαν γρήγορα, αποτελώντας έναν σημαντικό κλάδο της πειραιϊκής βιομηχανίας. Οι ανάγκες της βιομηχανικής παραγωγής συνολικά και η εσωτερική ιεράρχηση των τοπικών αγορών εργασίας (γηγενείς, πρόσφυγες, εργατική δύναμη με βάση το φύλο, ειδικευμένη και ανειδίκευτη εργασία) επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τη διαμόρφωση του εργατικού πληθυσμού στις γειτονιές του Πειραιά κατά τον Μεσοπόλεμο (Λεοντίδου 2001). Το 1926, η Νέα Κοκκινιά «έχει σημειώσει την μεγαλύτερη πρόοδο ανάμεσα σε όλους τους συνοικισμούς» (Κουτελάκης κ.ά. 1991:168), αφού αναφέρονται ήδη 8 ταπητουργεία, 2 κιουταχεία, 1 βιοτεχνία καρφοβελόνων, 2 βιοτεχνίες κιβωτίων, βιοτεχνίες ζαχαρωτών, κουφέτων, στεφάνων, κεριών, όπου δόθηκε δουλειά σε 3.000 περίπου οικογένειες. Σημαντικό ποσοστό των εργαζομένων ήταν γυναίκες, ενώ πολλές από αυτές συμπλήρωναν τα εισοδήματά τους με οικιακή εργασία (Παπαστεφανάκη 2009). Το 1934 υπήρχαν στο βόρειο τμήμα

του Πειραιά 30 εργοστάσια ταπητουργίας, τα 15 από τα οποία στη Νέα Κοκκινιά (Τσοκόπουλος 2002).

«Οι Μικρασιάτισσες δούλευαν πολύ στα εργοστάσια και στον Παπαστράτου, ενώ οι δικές μας δούλευαν στα περιβόλια».

[απόσπασμα μαρτυρίας από κάτοικο στα Μανιάτικα, Λάμπρου (χ.χ.)]

—«Δίχως πνευματικά δικαιώματα πάνω στα έργα τους»

Εικόνα 5. Εργάτριες σε υφαντουργείο. Πηγή: Μιχελή (1993).

Όψεις του λαϊκού αστικού πολιτισμού στην καθημερινότητα

Η λαϊκή αστική κουλτούρα καλλιεργήθηκε από τη συνάντηση των πολλαπλών ταυτοτήτων στις εργατικές και προσφυγικές γειτονιές κι έφερε μέσα της τον συνδυασμό της φτώχειας του παρόντος με την κουλτούρα της εξωστρέφειας και της πολυπολιτισμικότητας του παρελθόντος (Αναγνωστοπούλου 2006). Σταδιακά, άνηθσαν διάφορες όψεις του λαϊκού αστικού πολιτισμού, όπως η μουσική.

Στη Νέα Κοκκινιά η καλλιτεχνική δραστηριότητα ήταν πλούσια, με θέατρα, κινηματογράφους, χοροδι-

δασκαλεία, θέατρα σκιών κι άλλα υπαίθρια θεάματα. Όπως περιγράφει ο Τσοκόπουλος, «η μορφολογία της καθημερινής ζωής συνοψίζεται στις δύο αντίθετες όψεις της μέρας και της νύχτας. Η μέρα είναι αφιερωμένη στη δουλειά. Με το σούρουπο η όψη αλλάζει. Η Κοκκινιά γίνεται η θορυβώδης προσφυγούπολις που ξέρει να ζήσει τη νύκτα. [...] Από τη στιγμή που θ' ανάψουν τα πρώτα φώτα, η Νέα Κοκκινιά παίρνει μια ξεχωριστή ατμόσφαιρα. Σύμφωνα με όλες τις πηγές, η νυχτερινή ζωή στη Κοκκινιά είναι η πιο πλούσια απ' όλους τους προσφυγικούς συνοικισμούς» (Τσοκόπουλος 2002:28).

Η νυχτερινή ζωή παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονη ήδη από τα πρώτα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης. Ο Κουτελάκης αναφέρει ότι «στη Νέα Κοκκινιά υπάρχουν πολύ μεγάλα καφενεία, μεταξύ των οποίων και 2-3 “μπαρ μεγάλης ολκής” στην πλατεία του Αγίου Νικολάου. Αν ακολουθήσεις την οδό Χαριλάου [...] και μέχρι την οδό Κουτσικάρη έως τον κινηματογράφο “Αλάμπρα”, θα συναντήσεις πλήθος καφενείων, μαγειρείων και προπάντων μεγάλων μπαρ πλουσιών σε ποσότητες υλικών, μπίρας, ούζου, κρασιών και μεζεδών που κάθε βράδυ καταβροχθίζονται εν μέσω γενικής σπονδής προς τον Βάκχον με άσματα πάσης φύσεως και κάθε είδους.» [Απόσπασμα από την εφημερίδα «Κραυγή», 10-8-1932, όπως καταγράφεται στο Κουτελάκης (1991:172)].

Είναι επίσης χαρακτηριστική η περιγραφή του Μάρκου Βαμβακάρη:

«[...] αυτοί οι άνθρωποι [σ.σ. αναφορά στους πρόσφυγες] ήταν μαθημένοι να δουλεύουν και να γλεντάνε. Όλοι οι πρόσφυγες, μηδενός εξαιρουμένου. Μπορεί να δούλευε όλη τη βδομάδα σα σκύλος, αλλά το Σαββατοκύριακο πήγαινε να γλεντήσει. Να βγει, να πάει, να δείξει, να κάνει.»

[απόσπασμα μαρτυρίας, Βέλλου-Κάιλ (1978:10)]

Η λαϊκή αστική μουσική αποτέλεσε θεμελιώδες στοιχείο της καθημερινότητας στις εργατικές και προσφυγικές γειτονιές, όπου σταδιακά άνθισε το «ρεμπέτικο»¹¹ τραγούδι. Η συμβολή των Σμυρναίων μουσικών υπήρξε καθοριστική. Η Νέα Κοκκινιά αποτέλεσε ένα φυτώριο λαϊκών μουσικών που συνδύασαν τον πολιτισμικό πλούτο του παρελθόντος με τις συνθήκες ζωής και μουσικής δημιουργίας του νέου τόπου.

Η Αγγελική Παπάζογλου διηγείται:

«Με την προσφυγιά όποιος ήπαιζε για το γούστο του κάνα βιολάκι, ήρθε εδώ κι έκανε τον οργανοπαίχτη. [...] Εγώ τα 'ξερα απ' τον παππού μου, όλα τα πιο παλιά.»

[απόσπασμα μαρτυρίας Αγγελικής Παπάζογλου από το Παπάζογλου (2003:104)]

Ο Γιώργης Παπάζογλου λέει:

«[Οι Σμυρνιοί] στη μουσική ήταν τόσο μαστόροι, τόσο πολύ σπουδαγμένοι πάνω στη μουσική [...] που ό,τι τραγούδι κι αν παίζανε, ήτανε σαν να το έβαζαν στο βαζάκι με το γλυκό και να το έβγαζαν μελωμένο.»

[απόσπασμα μαρτυρίας Γιώργη Παπάζογλου, Μούργου (χ.χ.)]

Εικόνα 6. Δημήτρης Σέμσης (ή Σαλονικιός), Αγάπιος Τομπούλης, Ρόζα Εσκενάζυ. Πηγή: Κουνάδης (2010).

Συμπεράσματα

Η Νέα Κοκκινιά αποτέλεσε έναν από τους μεγαλύτερους προσφυγικούς συνοικισμούς του Μεσοπολέμου, όπου αποκρυσταλλώθηκαν σημαντικές διαστάσεις του χωροκοινωνικού μετασχηματισμού που προκάλεσε η έλευση ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων και ανταλλάξιμων. Η υποχρεωτική φυγή από τον παλιό τόπο, η προσφυγιά κι η μνήμη αποτέλεσαν δομικά χαρακτηριστικά για την αναδιοργάνωση της ζωής στον νέο τόπο. Το σύνολο του προσφυγικού πληθυσμού προερχόταν από ένα περιβάλλον πολυσχιδές και πολυεθνοτικό. Άνθρωποι με διαφορετικές καταβολές κλήθηκαν να συνυπάρξουν στον χώρο, με κοινά χαρακτηριστικά την προσφυγική ιδιότητα και την ανέχεια. Η μνήμη του παρελθόντος στο παρόν είναι εμφανής, καθώς η ζωή στον νέο τόπο στηρίχτηκε στη διατήρηση κοινωνικών πρακτικών και συμβόλων και στην αναδιατύπωση τους,

μέσα από την αλληλεπίδραση τόσο των προσφύγων μεταξύ τους όσο και με τους ντόπιους.

Η συνύπαρξη της εργασίας στις βιομηχανίες με τις άτυπες μορφές απασχόλησης, αποτέλεσαν βασικό παράγοντα για τη διαμόρφωση ενός εργατικού κοινωνικού στρώματος σε συνάρτηση με την προσφυγική κουλτούρα. Με τον τρόπο αυτό, επαναπροσδιορίστηκε η παρακαταθήκη του παρελθόντος μέσω των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της παραγωγικής διαδικασίας στην περιοχή. Σε συνδυασμό με τα παραπάνω, καλλιεργήθηκε στον νέο τόπο ένας ιδιαίτερος λαϊκός πολιτισμός. Σημαντική πτυχή του αποτέλεσε το ρεμπέτικο τραγούδι, που αντανάκλα την καθημερινότητα στις εργατικές και προσφυγικές γειτονιές. Η περιοχή αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα φυτώρια της λαϊκής αστικής μουσικής, όπου οι πρόσφυγες αναδιατύπωσαν το μουσικό τους ιδίωμα μέσα από τη συνάντηση με τους υφιστάμενους πληθυσμούς.

Η Νέα Κοκκινιά διαμορφώθηκε ως ένας τόπος μοναδικός και «συνεχώς υπό διαπραγμάτευση» (Βαΐου & Χατζημιχάλης 2012:187), στον οποίο διαπλέκονται οι μνήμες από το «εκεί» στο «εδώ», οι αφηγήσεις που προκύπτουν μέσα από τη συνύπαρξη ντόπιων και προσφύγων, καθώς επίσης κι οι ευρύτερες διαδικασίες αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης που διαμόρφωσαν την κοινωνική πραγματικότητα του Μεσοπολέμου.

Σημειώσεις

1. Το άρθρο αντλεί υλικό από το Ερευνητικό Πρόγραμμα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου «Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης», καθώς και από τις διδακτορικές διατριβές σε εξέλιξη των συγγραφέων.

4. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Hirschon (2004), Γκιζελί (1984).

5. Με την έννοια «ντόπιου» περιγράφεται το σύνολο του πληθυσμού που είχε μετοικήσει από την τότε ελληνική επικράτεια στην περιοχή πριν από την έλευση των μικρασιατών προσφύγων.

6. Όταν αναφερόμαστε σε «έλληνες», «τούρκους», «αρμένιους» κ.λπ. (με πεζά γράμματα) θα αναφερόμαστε στις επιμέρους εθνοτικές ομάδες που συνιστούσαν το εθνολογικό μωσαϊκό των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου, γενικά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ειδικά. Όταν αναφερόμαστε σε «Έλληνες», «Τούρκους», «Αρμένιους» κ.λπ. (με αρχικό κεφαλαίο γράμμα) θα αναφερόμαστε στους υπηκόους των αντίστοιχων εθνικών κρατών. (Η διαδικασία της κατηγοριοποίησης και τα κριτήρια με τα οποία αυτή γίνεται εξαρτώνται από το χρονικό πλαίσιο στο οποίο συμβαίνει: Laclau & Mouffe 2001)

7. Η γειτνίαση των προσφύγων με τους μανιάτικης καταγωγής κατοίκους του χωριού Μελετόπουλου αναδεικνύεται σε διάφορες περιπτώσεις με διαφορετική χροιά. Οι τελευταίοι είχαν διακριτή παρουσία στον χώρο και συγκρότησαν έναν από τους πρώτους εργατικούς συνδικισμούς στα βορειοδυτικά του Πειραιά, που συνόρευε με τις προσφυγικές γειτονιές.

8. Αναφέρεται στο χωριό Μελετόπουλου – Μανιάτικα.

9. Βλ. σημείωση 6.

10. Είναι το δεύτερο σημείο με την ίδια ονομασία στην ίδια πόλη (βλ. Αρμένικα στη Νεάπολη).

11. Ο όρος «ρεμπέτικο» χρησιμοποιείται για να περιγράψει την αστική λαϊκή μουσική του Μεσοπολέμου, που άνθησε κυρίως στις προσφυγικές γειτονιές.

Βιβλιογραφία

- Αναγνωστοπούλου, Σ. (2006) «Κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις από την εγκατάσταση προσφύγων», στο Τσιτσιλίκης, Κ., κ.ά., *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*. Σειρά μελετών. Αθήνα: Κριτική, 249-267.
- Βαΐου, Ντ. κ.ά. (2007) *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μεταναστευτές και ντοπιές στις γειτονιές της Αθήνας*. Αθήνα: L-Press και ΕΜΠ.
- Βαΐου Ντ. & Χατζημιχάλης Κ. (2012) *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*. Αθήνα: Εκδόσεις νήσος.
- Βέλλου-Καίλ Α. (1978) *Βαμβακάρης Μάρκος, Αυτοβιογραφία*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 10.
- Βεράνης, Γ., Λάμπρου, Α. & Μούργου, Α. (2018) «Καρτέλα - μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)», στο: Δημητρόπουλος, Δ., Μπελαβίλας, Ν. (επιστ. υπευθ.) *Ερευνητικό Πρόγραμμα Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης*. Αθήνα: ΕΙΕ - ΕΜΠ, 153-160.
- Γαλοπούλου, Κ. (2013)., «Τζιγέρι μου. Ιστορίες από την Κοκκινιά», στο: Το Λιμάνι της Αγωνίας, *Ημερολόγιο 2013 Πειραιάς, πόλη μεταναστών και προσφύγων*, Πειραιάς: Δημοσυργικό Εργαστήρι, 32-38.
- Γκιζελί Β. (1984), *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Harvey, D. (2005) «Ο χώρος ως λέξη-κλειδί», *Γεωγραφίες*, 10.
- Hastoglou-Martinidis, V. (2017), «The Historic Harbours of Eastern Mediterranean Cities: The Challenges of Enhancement», in: Porfyriou, E., Sepe, M., *Waterfronts Revisited. European ports in a historic and global perspective*, New York: Routledge, 43-61.
- Hirschon R. (2004) *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Καραδήμου-Γερολύπου, Αλ. (2000) «Η πόλη-λιμάνι της Σύμρνης στο τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», στο: Πρακτικά του β' διεθνούς συνεδρίου *Η πόλη στους νεότερους χρόνους, Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος}-20^{ος} αι.)*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 19-50.
- Κουνάδης, Π. (2010) *Τα ρεμπέτικα, Περίοδος Β' 1922-1937*. Τόμος 04. Αθήνα: Τα Νέα.

- Κουτελάκης, Χ. & Φωσκόλου, Α. (1991) *Πειραιάς και συνοικισμοί*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Κωστής Κ. (2015) *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Λάμπρου, Α. (2013) «Μια μικρή Μάνη στο Βόκο», στο: Το Λιμάνι της Αγωνίας, *Ημερολόγιο 2013 Πειραιάς, πόλη μεταναστών και προσφύγων*, Πειραιάς: Δημοουργικό Εργαστήριο, 19-21.
- Λάμπρου, Α. (χ.χ.), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή σε εξέλιξη με θέμα: «*Τα Μανιάτικα του Πειραιά. Διαδικασίες συγκρότησης ταυτότητας στο χώρο και το χρόνο*», Τομέας Πολεοδομίας -Χωροταξίας, ΕΜΠ.
- Λεοντίδου, Α. (2001/1989) *Πόλεις της Σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Λεοντίδου, Α. (2002) «Ένας χώρος ελπίδας και αρχιτεκτονικής πρωτοβουλίας: άτυπη εργασία και κατοικία στις προσφυγικές γειτονίες της Νίκαιας», στο: Αγιτζίδης, Β. κ.ά., *Τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας. Λεύκωμα μνήμης 1922-2002: 80 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή*. Αθήνα: Λιβάνη, 17-23.
- Laclau, E. & Mouffe, Ch. (2001), *Hegemony and social strategy*. London, New York: Verso.
- Lefebvre H. (1991) *Critique of Everyday Life*. London, New York: Verso.
- Μιχελή, Λ. (1993) *Πειραιάς - Από το Πόρτο Λέονε στη Μαγχεστρία της Ανατολής*, Αθήνα: Γαλάτεια.
- Μούργου, Α., αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή σε εξέλιξη με θέμα: «*Η αστική λαϊκή μουσική κι άνθιση του ρεμπέτικου στις εργατικές και προσφυγικές γειτονίες. Η περίπτωση του Πειραιά*», Τομέας Πολεοδομίας -Χωροταξίας, ΕΜΠ & Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne.
- Massey, D. (1995/1991) «*Η Παγκοσμιότητα του Τοπικού*», μτφ. Γ. Παρασκευόπουλος, *Η Νέα Οικολογία*, 134: 56-61.
- Massey, D. (2009) *Για το χώρο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπάζογλου, Γ. (2003) *Τα χαΐρια μας εδώ*. Αθήνα: Επτάλοφος.
- Παπαστεφανάκη Α. (2009) *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Σμυρνέλη, Μ.Κ. (επιμ.) (2008) *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη; 1830-1930: Μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Said, E. (1996) *Οριενταλισμός*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Τσιτσελίκης, Κ. κ.ά. (2006) *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών - Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*. Σειρά μελετών. Αθήνα: Κριτική.
- Τσοκόπουλος, Β. (2002) «*Η ανασύσταση της καθημερινής ζωής στην προπολεμική Κοκκινιά*», στο Αγιτζίδης Β. (κ.ά.) *Τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας. Λεύκωμα μνήμης 1922-2002: 80 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα: Λιβάνη.